

DOMONKOS Endre

tudományos főmunkatárs

**Budapesti Gazdasági Egyetem, Alkalmazott Tudományok Egyeteme
Külkereskedelmi Kar, Budapest**

senior research fellow

**Budapest Business School University of Applied Sciences
Faculty of International Management and Business, Budapest, Hungary**

email: Domonkos.Endre@uni-bge.hu

**MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN**

*THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF HUNGARY
DURING WORLD WAR II.*

ABSTRACT

During World War II, Hungary's economic development was determined by the integration of the German Grossraumwirtschaft. Thus, the Central European country together with Southeastern Europe became an integral part of the German war economy. Hungary served as agricultural and raw material exporter in order to fulfil the war needs of the Third Reich. As a consequence of the orders by the Hungarian state-owned companies and the war boom, industrial output rose steadily in the heavy industry (engineering and iron, and steel production). Because of lack of raw materials and energy supply, the output of light industries declined by 25-30 per cent. In the field of agriculture, state intervention played an increasingly important role by the requisition, allocation and price regulation of foodstuffs. Agricultural production was determined by three facts: the weather conditions; the requisition system; and the necessary deliveries to the German Reich.

The objective of my essay is to give an overview of the economic development of Hungary during World War II. First, I would represent the factors, which determined the situation of the agriculture and afterwards I focus on the conditions that influenced the industrial production in the war years. Finally, emphasis must be given on the consequences of war boom to the industrial output of the country. Because of limited extent I wouldn't like to deal with the reasons of the semi-peripheral situation and economic development of other Central, Eastern and Southeastern European countries.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, Magyarország gazdasága a második világháború idején, ipar és mezőgazdaság fejlődése, hadigazdaság, jegyrendszer

Keynotes: economic history, the economy of Hungary during World War II, industrial and agricultural development, war economy, rationing system

1. Bevezetés

Magyarország a második világháború idején a többi kelet-közép- és délkelet-európai országgal együtt a nagynémet gazdasági térség, valamint a német hadigazdaság részévé vált. Magyarország a térség államaival együtt a Német Birodalom hadviseléséhez szükséges mezőgazdasági termékek és nyersanyagok szállítását biztosította. Az állami megrendeléseknek és a háborús konjunktúrának köszönhetően a nehézipar termelése (gépipar, vas- és acélgyártás) folyamatosan és gyors ütemben növekedett. Ugyanakkor az általános nyersanyag- és energiahiány miatt a könnyűipari ágazatok termelési volumene mintegy 25–30 százalékkal csökkent. A mezőgazdaságban az állami beavatkozás egyre nagyobb szerepet játszott az élelmiszerek begyűjtésével és elosztásával, továbbá az árak központi szabályozásával. Az agrárágazat teljesítményét három tényező határozta meg: az időjárási viszonyok, a beszállítási rendszer és a Harmadik Birodalomnak történő mezőgazdasági termékszállítások.

Tanulmányom célja Magyarország második világháború éveiben végbement gazdasági fejlődésének vizsgálata. Fontos szempontnak tartom a mezőgazdaság teljesítményének értékelése mellett az ipari termelés alakulását befolyásoló tényezők ismertetését. Végül bemutatom, milyen következményekkel járt hazánkban a világháború éveiben végbement hadiipari fellendülés és hogyan alakult az ipari termelés volumene.

Ugyanakkor területi korlátok miatt nem kívánok foglalkozni a kelet-közép-európai térség államainak félperifériás fejlődésének okaival és gazdasági fejlődésével.

2. Magyarország gazdasága a második világháború éveiben (1939–1943)

Magyarország második világháború éveiben végbement gazdasági fejlődésének alakulását döntő mértékben meghatározta, hogy hazánk 1938–1941 közötti időszakban négy lépcsőben kiterjesztette a területét 93-ról 172 000 km²-re.¹ A visszacsatolt felvidéki, észak-erdélyi és délvidéki területek elősegítették a gazdaság szerkezetének módosulását. Nőtt a népesség is (9-ről 14 millióra), amely kedvező hatást gyakorolt a foglalkoztatottságra is (nőtt a munkaerő létszáma).² A magyar területi gyarapodást még a müncheni egyezmény (1938. szeptember 30.) indította el azzal, hogy Mussolini javaslatára olyan függeléket csatoltak az egyezményhez, miszerint a csehszlovákiai magyarok ügyét további tárgyalásokon a két országnak kell rendeznie. Mivel a magyar és csehszlovák kormány közötti tárgyalások nem vezettek eredményre, a vitatott területi kérdésekben Németország és Olaszország döntött.³ 1938. novem-

ber 2-án megszületett az első bécsi döntés, melynek értelmében Magyarország 12 109 km²-nyi területet kapott vissza az 1920-ban Csehszlovákiához csatolt területből. A visszacsatolt terület lakossága 869 ezer fő volt, melyből 86,5% volt magyar. A bécsi döntéssel mintegy 117 ezer fő nem magyar (szlovák, rutén, német) került a magyar állam keretei közé, ugyanekkor 320 ezer magyar továbbra is a magyar–szlovák határ túloldalán – azaz Szlovákiában – maradt.⁴

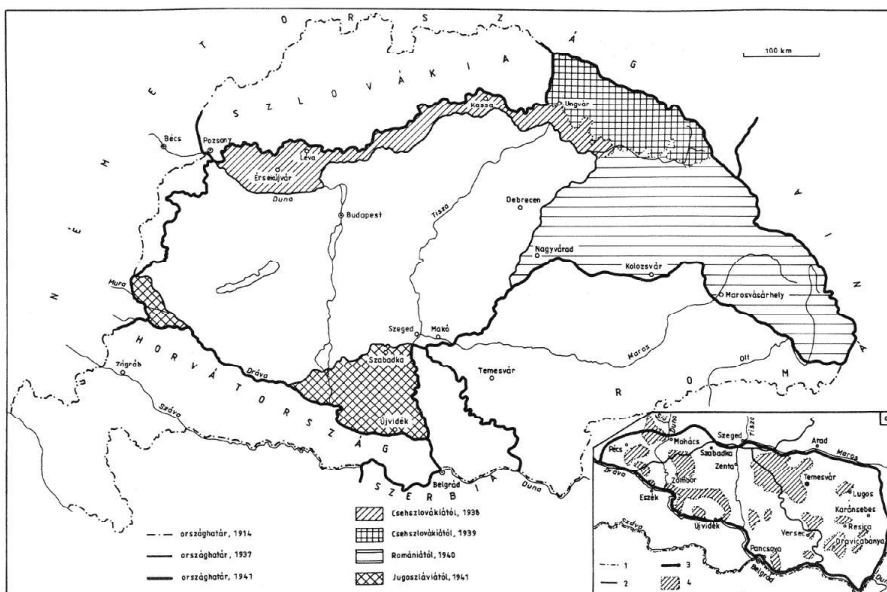
Miután Hitler 1939. március közepén egész Csehországot bekebelezte, a magyar Királyi Honvédség csapatai 1939. március 15-én – német beleegyezéssel – három irányból benyomultak Kárpátaljára és birtokba vették a 12 ezer km²-nyi és 700 ezer lakosú területet. A visszatért Kárpátalján a magyar kormány ideiglenes katonai közigazgatást vezetett be.⁵ Kárpátalján azonban a lakosság 70–75%-a ruszin nemzetiségű volt. A magyarok számaránya mindössze 10%-ot tett ki.

A Szovjetunió 1940 nyarán tovább folytatta területi terjeszkedését a szomszédos országok rovására. A szovjetek 1940. június 26-án ultimátumban követelték Romániától Besszarábia és Észak-Bukovina átadását. A románok végül átadták a kért területeket a sztálini Szovjetuniónak. A történt esemény hatására a magyar kormány esélyt látott Erdély újbóli visszaszerzésére. Hitler a Szovjetunió Balkán térségében való katonai megjelenésének veszélyétől tartva megváltoztatta korábbi álláspontját, és kétoldalú tárgyalásokra szólította fel a magyar és román felet. Mivel a magyarok és románok között 1940. augusztus 16-án Turnu-Severinben kezdődött tárgyalások nem vezettek eredményre, ezért a fegyveres konfliktus elkerülése érdekében a Führer német–olasz döntőbíráskodást javasolt, amit a magyar kormány egyhangúlag, a román pedig gyenge szó-többséggel fogadott el. A második bécsi döntés (1940. augusztus 30-án) értelmében Magyarország 43 ezer km²-nyi területet kapott vissza 2,5 millió lakossal. Hazánk visszaszerezte a Székelyföldet és Erdély északi részét. Az 1941-es magyar népszámlálás szerint a lakosság 52%-a magyar, 38%-a román, s 10%-a német, míg az 1930-as román statisztika szerint 49%-a román, 38%-a magyar, s 13%-a német volt. Ugyanakkor a Dél-Erdélyben maradt magyarok száma elérte a 400 ezer főt.⁶

A magyar területi gyarapodás utolsó állomását a Délvidék területének visszaszerzése jelentette. A hitleri Németország Magyarországgal közösen 1941 áprilisában lerohanta Jugoszláviát. A katonai részvételért cserébe hazánk visszakapta Bácskát, a baranyai háromszöget és Muraközt, összesen 11 ezer km²-nyi területet. A Bánság jugoszláv része, amelyet Hitler eredetileg ugyancsak Magyarországnak ígért közvetlen német katonai igazgatás alá került. A visszakerült részek összesen 1 millió 30 ezer fős lakosságából a magyar adatok szerint a magyarok részaránya 39%, a

németeké 19%-ot, a szerbeké 16%-ot tett ki. A jugoszláv népszámlálás szerint viszont a magyarok hányada csak 30%-ot ért el, míg a délszlávoké együttesen meghaladta a 43%-ot.⁷

1. térkép: Magyarország területi gyarapodása 1938 és 1941 között
Map 1.: Territorial enlargement of Hungary between 1938 and 1941

Forrás: Köztes-Európa Térképgyűjtemény. Erdélyi Magyar Adatbank
 In: <http://terkeptar.transindex.ro/legbelso.php?nev=224> Letöltve: 2019. március 11.

Egyetértünk Kaposi Zoltán azon állításával, hogy a visszacsatolt határon túli területek igénybevétele és beillesztése a magyar gazdasági rendszerbe rendkívül nehéz feladatnak bizonyult. Történtek ugyan lépések a magyar közigazgatás kiépítésére, a nyelvi kérdések rendezésére, a munkaerő megszervezésére, a gyárak és üzemek termelésének a trianoni Magyarország felé fordítására, de nyilvánvaló volt, hogy az eltelt 20 esztendő alatt mind a hagyományos munkakapcsolatok, mind a kereskedelmi rendszerek oly nagy mértékben megváltoztak, hogy igen hosszú időre lett volna szükség ahhoz, hogy a visszacsatolt területek újra szerves rendszert képezzenek Magyarországgal. Erre viszont a második világháború kitörése miatt nem volt lehetőség.⁸

A visszacsatolt területek ásványkincsekben nem voltak túlságosan gazdagok, jóllehet a területi változások következtében néhány fontos nyersanyagból (pl. fa, só) a behozatal teljesen megszűnt vagy minimálisra csökkent. Ugyanakkor a szén- és érckészlet jelentős része, valamint a legnagyobb kőolaj- és földgázmezők, sóbányák Romániánál maradtak

(Resica-Anina, Petrozsény, Medgyes, Kissármás, Marosújvár). Észak-Erdélyben Nagybánya, Felsőbánya és Borkut arany-, ezüst-, réz és ólom-bányái, Aknasugatag és Désakna sóbányái és néhány kisebb szénbánya (Kiskeresztes, Bodonos) jelentették a Magyarországhoz kerülő bányászatot. Az ipari kapacitások túlnyomó többsége is a dél-erdélyi energiaforrások közelébe települt, északon csak néhány kisebb ipari vállalat működött csupán. A Felvidék legfontosabb nyersanyagforrása a fa volt, az ásványkincsek közül pedig vasérc fordult itt elő nagy mennyiségben.⁹

A mezőgazdasági termőterület (erdő nélkül) a területi változások következtében 13 142 ezer kh-ról 21 987 ezer kh-ra nőtt. Hangsúlyoznunk kell, hogy a visszacsatolt részek lakossága a trianoni országhoz képest sokkal nagyobb arányban foglalkozott mezőgazdasággal, ezért ezek a területek ipari késztermékekből is behozatalra szorultak. Az agrárágazat természetföldrajzi feltételeit tekintve a kivételt Délvidék jelentette, ahol a Kárpát-medence legjobb minőségű gabonatermő területei találhatóak. A németek azonban az 1941 májusában megkötött egyezmény alapján a délvidéki mezőgazdasági termelés teljes feleslegét lefoglalták.¹⁰ Mindezek a körülmények jelentős mértékben meghatározták a magyar agrártermelés alakulását a második világháború éveiben.

A második világháború alatt a mezőgazdaságban – a többi gazdasági ágazathoz hasonlóan – központi szerepet játszott a tervezés. A magyar kormány arra törekedett, hogy a mezőgazdasági termelés folyamatos maradjon, s ne essen vissza. A hadsereg és a lakosság ellátása érdekében apparátust építettek ki a terményfelesleg elvonására. A beszolgáltatási rendszer a termelés visszaesésének megakadályozását szolgálta. A kormányzat a lakosság és a hadsereg ellátását egészen a német megszállásig (1944. március 19.) aránylag sikeresen biztosította. Az agrártermelés az időjárási viszonyoknak megfelelően erősen ingadozott.¹¹ 1939-ben az átlagosnál jobb volt a termés, de 1940-ben és 1942-ben kimondottan kedvezőtlen volt az időjárás. 1941-ben, 1943-ban és 1944-ben átlagos termést takarítottak be. Az eredmények – összehasonlítva az első világháború terméseredményeivel – kedvezőbbek voltak. A terménymennyiség csak annyiban csökkent, amennyiben a háborús évek során érvényesült a kormányzat vetésszerkezet módosítására irányuló törekvése (ipari és olajnövények vetésterületének növelése). A mezőgazdaságban többnyire a német igényeket sem sikerült kielégíteni, vagy ha igen, akkor némileg csökkentek a hazai fejadagok.¹²

Ugyanez érvényes az állattenyésztésre is. Az állatállomány a háború éveiben, 1942-ig nőtt, de később is nagyobb volt, mint az 1920–30-as években. Az állatállomány kedvező alakulásában szerepet játszott a kedvező takarmánytermések mellett a háború következtében kibontakozott

konjunktúra. Az inflációtól való félelmükben a nagybirtokosok és a gazdag parasztok állatokba fektették a pénzüket, mivel más beruházásra alig volt lehetőség. A lakosság és a hadsereg ellátását tehát biztosították, itt is főleg a német igények teljesítése okozott gondot.¹³

1. táblázat: Állatállomány alakulása a trianoni Magyarországon, 1940–1944 (ezer darabban kifejezve)

Table 1.: Hungary (Trianon area): livestock holdings 1940–1944 (thousand head)

	1940	1941	1942	1943	1944
Ló	865	844	900	...	783
Szarvasmarha	2068	2049	2365
Sertés	4390	3949	4670
Juh	1510	1254	1708

Forrás: Radice, Edward Albert (1986): Agriculture and Food. In: The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 (Ed. M. C. Kaser–E. A. Radice). Vol. II. Clarendon. Oxford. 384. old.

Erőteljesen érvényesült az állami beavatkozás az ár- és a bérstruktúra szabályozásában. Az árszerkezet megfelelő irányú és mértékű módosításával ugyanis befolyásolni tudták a gazdasági eredményeket. A kormányzat fő törekvése a mezőgazdaság jövedelemtermelő képességének biztosítása volt. Ezt a célt többszöri ár- és bérszabályozással sikerült elérni. 1943-ig elkerülték az agrárrolló szélesebbre nyílását, de 1944-ben a mezőgazdaság számára kedvezőtlen helyzet alakult ki: az ipari termékek árarányai meghaladták a mezőgazdaságiakét.¹⁴

A második világháború időszakában a polgári lakosság mellett a hadsereg ellátásáról is gondoskodni kellett. A széles belső piac kedvező hatást gyakorolt az agrárszektor fejlődésére. A gabonafélék vetésterülete ugyan 1942-ig folyamatosan csökkent, ám a könnyen tárolható hüvelyesek vetésterülete 1943-ban az 1931–38-as évekhez viszonyítva megháromszorozódott. Ennél is gyorsabb ütemben növekedett egyes ipari növények (napraforgó, len, kender) vetésterülete.¹⁵ Pozitív fejleményként értékelhető a magyar mezőgazdaság tízéves fejlesztési programját szolgáló 1942. évi törvény, amely összesen 1 milliárd pengőt irányzott elő agrárberuházásokra. A program komplex módon felölelte a mezőgazdaság teljes termelését és a hozzá kapcsolódó területeket is (oktatás, kísérleti tevékenység, mintagazdaságok létesítése, termelőknek nyújtott kedvezmények, talajjavítás, mezőgazdasági termékek feldolgozása, tagosítás és értékesítés megszervezése).¹⁶

**2. táblázat: Gabonafélék termelése a trianoni Magyarországon, 1940–1944
(ezer tonnában kifejezve)**

Table 2.: Hungary (Trianon area): crop production 1940–1944 (thousand head)

	1934– 1938 közötti idő- szak átlaga	1940	1941	1942	1943	1944
Búza	2218	1819	1886	1703	2279	2319
Rozs	697	597	560	513	669	646
Árpa	608	551	603	511	705	679
Zab	270	319	339	279	352	318
Kukorica	2306	2379	2120	1804	1821	2636
Alapvető gabona- félék	6099	5665	5194	4455	5251	6219
Burgonya	2137	2372	2120	1804	1821	2636
Cukorrépa	960	1168	906	738	726	1136

Forrás: Radice, Edward Albert (1986): Agriculture and Food. In: The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 (Ed. M. C. Kaser–E. A. Radice). Vol. II. Clarendon. Oxford. 383. old.

Az állami beavatkozás a mezőgazdaságban a terményforgalmazás és a beszolgáltatási rendszeren keresztül is érvényesült. Az állam már a gazdasági válság óta beavatkozott az agrártermékek értékesítésébe az értékesítési monopolszervezetek („egykezek”)¹⁷ kialakításával. Ezek a szervezetek a világháború előtt csak a mezőgazdasági termékek kivitelét bonyolították le. Az egykezek intézményét 1939-ben terjesztették ki a belföldi értékesítésre is.¹⁸ A belföldi mezőgazdasági termékek kizárólagos értékesítésével foglalkozó „egykezek” rendszere a világháború első két évében elegendőnek bizonyult, az állam rendelkezett a termékfölösleggel, s gondoskodott a lakosság ellátásáról és a kivitelről.

1942-ben új beszolgáltatási rendszert léptettek életbe, melyet Jurcsek Béla államtitkárról neveztek el. A Jurcsek-rendszerben a szántóterület holdankénti tiszta jövedelmének minden aranykoronája után 50 egységnyi terméket kellett beszolgáltatni. Ennek egy része kötött (10 egységnyi kenyérgabona, 10 egységnyi zsír), más része (30 egység) szabadon választható volt. A rendszer hozzájárult a mezőgazdaság termelési szerkezetének módosulásához és a gazdaságokat a termelés bővítésére ösztönözte.¹⁹ Az intézkedés következtében a kis- és törpegazdaságok körében az állattenyésztés szerepe megnőtt, miközben a műveletlenül hagyott földterületek aránya csökkent. A rendszer végső soron a nagybirtoknak kedvezett, mert azok hozamai a háborús viszonyok között is mintegy 30%-kal haladták meg a parasztgazdaságokét és ezt a hozamkülönbséget a rendszer figyelmen kívül hagyta.²⁰

A beszolgáltatási rendszer mellett a kormány által felállított értékesítési központok is a mindenkori terményfelesleg feletti rendelkezés eszközei voltak. Ezekben csak a nagy kereskedelmi társaságok és a legnagyobb magán tőkésvállalatok vehettek részt, melyek monopolizálták a terményértékesítést. Ez a rendszer mindaddig zavartalanul működött, amíg a fegyveres harcok el nem érték Magyarország területét.²¹

A lakosság élelmezését szolgálta a jegyrendszer fokozatos bevezetése. 1940 áprilisában országosan bevezették a jegyrendszert a cukor és Budapesten a zsír elosztására (a fővárosban havi 1 kg, a törvényhatósági városokban 0,5 kg, másutt 300 g cukor és heti 24 dkg zsír volt a juttatás, amit hamarosan 20 dkg-ra csökkentettek. 1941 elején kormányrendelettel tiltották meg a háztartásokban az élelmiszer felhalmozását (nem östermelő maximum 25 kiló lisztet, 2 kiló szárazfőzelék-félét, 3 kiló zsiradékot és szalonnát tarthatott). Márciusban Budapesten tovább csökkentették (16 dekára) a heti zsiradagot. Április 15-én a háztartásokban tartható élelmiszerek mennyiségét 50%-kal csökkentették. Ezzel párhuzamosan megtiltották a 100 kiló alatti sertések levágását. A Délvidék visszacsatolása sem enyhítette az élelmiszer-ellátási nehézségeket, mivel egy német-magyar államközi szerződésben Magyarország kötelezte magát a bácskai élelmiszerfelesleg exportálására. Budapesten 1941 szeptemberében a liszt-, kenyér- és tésztafélékre is bevezették a jegyrendszert, majd decemberben a vendéglátóipar számára is előírták, hogy csak zsírjegyek leadása ellenében szolgálhatnak ki vendégeket.²²

A kormányzatnak a polgári lakosság és a hadsereg szükségletei mellett biztosítania kellett a németországi kivitelhez szükséges termékmennyiséget is. Ez utóbbi rendszeres vita tárgya volt a magyar–német kereskedelmi tárgyalásokon. A magyar fél sérelmezte, hogy a németek nem teljesítették az iparcikkek szállítására vonatkozó kötelezettségeiket és nem fizettek a mezőgazdasági kivitelért. A németek viszont azzal érveltek, hogy Magyarországon nagyon jó az élelmiszerhelyzet, ezért tovább kell növelni a mezőgazdasági termékek Harmadik Birodalomba történő kivitelét. Megjegyzendő, hogy hazánk már az 1941-ben megkötött kereskedelmi egyezményben vállalta, hogy búza- és rozsfőlései felét, kukoricafőléseinek 80%-át, s teljes olajosmagfőlésejét Németországba szállítja.²³ A hazai és nemzetközi szakirodalom véleménye alapján megállapítható, hogy hazánk nem tudott eleget tenni a német követeléseknek. Ránki György történész szerint Magyarország az ország német megszállásáig összesen 900 ezer tonna gabonát szállított Németországnak, amely lényegesen kevesebb volt, mint a 30-as években.²⁴ Nyilvánvaló, hogy az 1940. és 1942. évi kifejezetten rossz termés miatt a német igényeket csak a polgári lakosság és a magyar hadsereg élelmiszer-fogyasztásának drasztikus csökkentésével lehetett volna biztosítani.

Összességében véve elmondható, hogy az agrártermelést tekintve az 1943-as év számít fordulópontnak, addig néhány termék esetében legalább a szinten tartás látszik az adatokból. 1944-től kezdve a mezőgazdaság dezorganizálódott és az erőteljes kibocsátáscsökkenés szinte minden téren jelentkezett.²⁵

A második világháború időszakában az ország német megszállásáig (1944. március 19.) kedvezően alakult a hazai gyáripár fejlődése. A hazai ipar fejlődésében kulcsfontosságú szerepet játszott a Darányi Kálmán miniszterelnök által 1938. március 12-én meghirdetett győri program. A kormány öt évre szóló 1 milliárd pengős beruházási programot kívánt megvalósítani, amiből 600 millió pengő közvetlen katonai célokat szolgált, a további 400 milliónak valamivel több mint felét (210) a közlekedési rendszer fejlesztésére irányozták elő. A program 60%-át egyszeri vagyonadó, 40%-át pedig az állam által felveendő kölcsön finanszírozta. Megjegyzendő, hogy az 1930-as években a magyar gazdaság belső tőkefelhalmozása 180 millió pengő körül alakult, ezért az 1 milliárd pengő összegű katonai és infrastrukturális fejlesztési célokat szolgáló beruházás már a második világháború kitörése előtt elősegítette a magyar gazdaság fellendülését.²⁶

A győri programot eredetileg öt évre tervezték, de gyakorlatilag két év alatt, 1940. augusztus 1-jéig végrehajtották. A haderő és a katonai célokat szolgáló infrastrukturális fejlesztések konjunktúrát eredményeztek az iparban. A termelés volumene 1939 nyarán már 22%-kal haladta meg az előző évit. Az ipari foglalkoztatottság 1940 nyarán elérte a 845 000 főt. A hadiipar részesedése az ország teljes ipari termeléséből 1939-ben 7,5%, 1940-ben pedig már 9,1% volt. A nehéziparra vetítve ez a részesedés elérte a 11,2%-át. A hadiiparban az erőteljesen foglalkoztatott iparágak közül a vas- és fém-, valamint a gépipar szerepe volt meghatározó. Ezen nehézipari ágazatok részesedésüket a harc- és gépjárműgyártás területén 1940-ben 40%-ra növelték.²⁷

Az állam háborús kiadásai, melyek beruházás és megrendelés formájában jutottak az iparnak, az 1938–1939 közötti időszakban összesen 16 milliárd pengőt tettek ki. Ez a nemzeti jövedelem 22%-át kötötte le. A győri program eredményeként a gyáripárban soha nem tapasztalt fellendülésre került sor.²⁸

A Szovjetunió elleni háború (1941. június 22.) következtében Magyarországon újabb hadiipari konjunktúra bontakozott ki.

3. táblázat: A gyáripari termelés háborús növekedése
Table 3.: The growth of industrial war output

Év	A gyáripari termelés növekedési indexe
1938	100
1939	121
1940	133
1941	130
1942	135
1943	142

Forrás: Csikós-Nagy Béla (1996): *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 100. old.

Az alumínium szerepe nemcsak a repülőgépgyártásban volt fontos, hanem ötvöző és helyettesítő anyagként is nagy mennyiségben alkalmazták. Német részről szorgalmazták az alumíniumgyártáshoz szükséges hazai bauxit kitermelésének növelését és Harmadik Birodalom részére történő szállítását. A viszonylag gyorsan felfutó, 1938-ban 500 ezer tonna kitermelt érc jelentős részét Németországban dolgozták fel. A háború alatt a kitermelés megkétszereződött, s 1943-ban elérte az 1 millió tonnát. A kitermelt érc 90%-át (900 ezer tonnát) Németországba szállították.²⁹ 1939-ben Magyarország évente 10 ezer tonna alumínium gyártására elegendő kapacitással rendelkezett. A csepeli Weiss Manfréd alumíniumkohó kapacitása 1939-ban évi 3000 tonna, 1940-ben pedig 3200 tonna volt, amely fedezte a hazai szükségleteket. 1941-től a hazai alumíniumgyártás gyors ütemben növekedett és 1944-ben elérte a 13 200 tonnát. Ez utóbbi mennyiség elegendő volt a magyar hadiipar és repülőgépgyártás szükségleteinek biztosítására is.

A feldolgozóipari kapacitás növekedése következtében a magyar alumínium termelés jelentősen emelkedett a háborús évek alatt, de ennek eredményeként a bauxitkivitel a németek rosszallása közepette 1943-tól csökkent.³⁰

4. táblázat: Bauxit- és alumíniumtermelés és -export (tonna)
Table 4.: Bauxite and aluminium production and export (tons)

	1941	1942	1943	1944
Bauxittermelés	823 410	988 550	1 000 130	760 240
Alumíniumtermelés	4 770	5 610	8 910	9 870
Bauxitexport	–	1 029 000	896 881	692 270

Forrás: Dombrády Lóránd (2003): *A magyar hadigazdaság a második világháború idején.* Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 165. old.

Jóllehet a régió országaiban található mangánérc-lelőhelyek nem biztosították teljes mértékben az acélgyártáshoz szükséges mennyiséget, Magyarország mangántermelése egészen 1944-ig folyamatosan növekedett.³¹ A kitermelt mangánérc nagy részét Németországba szállították.

5. táblázat: Mangánérc- és magnezit termelése 1940–1944 között (tonna)
Table 5.: Manganese ore and magnesite production between 1940 and 1944 (tons)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944
Mangánérc	313 00	22 800	20 400	24 200	37 200
Magnezit	250 00	25 300	27 300	18 400	13 200

Forrás: Dombrády Lóránd (2003): A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Petit Real Könyvkiadó Budapest. 164. old.

A bauxithoz hasonlóan stratégiai jelentőségű volt a hazai kőolaj. A németek az olajtermelés fokozására és a termelt mennyiség minél nagyobb részének átadására is rá akarták kényszeríteni a magyar kormányt. Emellett nyomást gyakoroltak a magyarországi olajkutatók jogainak megszerzése érdekében. A Wintershall A. G. az Alföld délkeleti részén, két olasz–német társaság pedig Kárpátalján, illetve a Muraközben kapta meg az olajkutatók jogát.³²

A magyar kőolajipar fejlődésében fontos szerepet játszott a Balatontól délnyugatra elhelyezkedő Lisper térsége, ahol a MAORT irányítása alatt indult meg a kitermelés. A második világháború alatt korszerűsítették a Shell Kőolaj Rt. Csepel-szigeten található kőolajfinomítóját, bővítették a kenőolaj előállítására szakosodott almásfüzitői üzemet és az állami tulajdonú péti finomító kapacitását is növelték. Tervek készültek a MAORT részéről Lisper térségében egy kőolajfinomító és egy csővezeték építésére is. Az elképzelés szerint a Lisper és Budapest között megépített csővezetéken keresztül évi 1 millió tonna kőolajat szállítottak volna. Végül a tervezett beruházás nem valósult meg.³³

6. táblázat: Nyersolajtermelés és nyersolaj, illetve származékainak kivitele
Table 6.: Output of crude oil and export of crude oil and oil-products

Év	Nyersolajtermelés	Nyersolaj és származékainak kivitele
	tonna	
1938	42 797	Nincs adat
1939	143 793	
1940	253 453	
1941	422 200	
1942	665 000	325 582
1943	838 700	458 753
1944	624 600	481 252

Forrás: Dombrády Lóránd (2003): A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 167. old.

Megjegyzendő, hogy az 1944. évi nyersolajtermelés a rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint (1944. január–október) az előző évihez viszonyítva a légitámadások ellenére sem csökkent, sőt, december végéig elérte és valószínűleg meg is haladta az 1943. évi mennyiséget. Az egyes hónapokban a kiszállított mennyiség 150 ezer tonna is volt.³⁴

A magyar hadiipari kapacitások lefoglalásának fontos formáját képezte a német hadsereg számára végzett bérmunka rendszere, mely eleinte – részben német szabadalmak, tervek alapján – főleg a könnyűfegyver és lőszergyártás fejlesztési célját szolgálta. 1941-ben 130, 1942-ben 580, 1944 tavaszán 825 millió pengőre emelkedett a német bérmunkarendszer magyar kormány által biztosított hitelkerete.³⁵ A legnagyobb magyarországi gépgyárak (Weiss Manfréd Művek, Vadásztölténygyár, Fegyvergyár, Láng Gépgyár, Győri Vagongyár, Ganz és MÁVAG) állami megrendeléseket kaptak. Az állami beruházási program összege 1942-ben elérte a 4,5 milliárd pengőt, amelyből 1941 végéig 2,3 milliárdot ténylegesen el is költöttek.³⁶ A bérmunkarendszerben kiemelt fontosságú volt a német–magyar repülőgépgyártási program. Az 1941 őszén aláírt megállapodás szerint a Messerschmitt-programban a Győri Magyar Waggon- és Gépgyár mellett a csepeli Weiss Manfréd Művek vett részt. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a két legnagyobb magyar hadiipari vállalat bevonásával kiépítik a hazai repülőgépipart, havi 50 db. Me (109s) és 50 db. (Me 210) repülőgép, valamint 700 db. Daimler Benz repülőgépmotor gyártására.³⁷ A Weiss Manfréd Művek és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 6 millió pengő alaptőkével megalapította a Dunai Repülőgépgyár Rt.-t, ahol 1943 végétől megkezdődött a vadászgépek sorozatgyártása. A motorok gyártására a Weiss Manfréd Motorgyár vállalkozott. A Me 109, illetve Me 210 sárkányok gyártását és a gépek összeszerelését a Weiss Manfréd és a Dunai Repülőgépgyár Rt. végezte. A győri Waggon- és Gépgyár repülőgépüzeme a Me 109 sárkányok gyártására és összeszerelésére vállalkozott. A gyárak állami hitelekkel bővítették gyártási kapacitásukat és az alvállalkozók széles körét vonták be, hogy függetlenítsék magukat a német szállításoktól és a terv szerint áttérjenek a magyar gyártásra.³⁸

Dombrády Lóránt–Germuska Pál–Kovács Géza Péter és Kovács Vilmos: A magyar hadiipar történetéről írt monográfiájukban hangsúlyozzák, hogy a német partnerüzemek kezdettől fogva nem tudták teljesíteni vállalt kötelezettségeiket. A gyártás megkezdése és felfuttatása késedelmet szenvedett a rajzok, az idomszerek, szerszámgépek és alkatrészek késedelmes szállítása miatt. Nem érkezett meg a vadászgépekhez ígért német fegyverzet sem, amely hátráltatta a sorozatgyártás felfuttatását. A gyártási feltételek 1943-ban és később sem javultak, a gyártás sohasem érte el a kívánt mennyiséget. A határidők megállapítása és betartásának követelése megalapozatlan volt. A gyárak 1944. március 31-ig 125 darab Me 210-est és 141 darab

Me 109-est adtak át.³⁹ 1944. április elejétől a szövetségesek Magyarország ellen indított légitámadásai néhány hónap alatt súlyos károkat okoztak a csepeli, szigetszentmiklósi és győri üzemekben, ezért a repülőgépgyártás 1944 tavaszától folyamatosan csökkent.

7. Repülőgépgyártás Magyarországon 1942 és 1944 között (darab)
Table 7.: Aircraft production in Hungary 1942–1944 (head)

	1942	1943	1944
Me 109	1	80	367
Me 210	1	57	215
Messerschmitt program keretében	2	137	582
Héjja vadászgép	4	130	106
Szállító és gyakorló gépek	85

Forrás: Radice, Edward Albert (1986): *Industry*. In: *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975* (Ed. M. C. Kaser–E.–A. Radice). Vol. II. Clarendon. Oxford. 437. old.

A második világháború éveiben a hadiipari termelés és gépgyártás fellendülését mutatja, hogy 1938-hoz képest a nehéziparban foglalkoztatott munkások száma 1943 végére megháromszorozódott: a háború előtti 47 800 főről 136 200 főre emelkedett.⁴⁰ A háború éveiben dinamikusán nőtt hazánk ipari termelése. A magyar kormány még közvetlenül a háború előtt, 1938 márciusában közel 1 milliárd pengős beruházási programot dolgozott ki, amely 1939–40-ben valamennyi iparágra kiterjedő konjunktúrát eredményezett. 1940-ben a gyáripar 32%-kal termelt többet, mint két évvel korábban. 1941-től a gazdasági fellendülés megtört; az ipari termelés egésze és a növekedés egyoldalúvá vált. Míg a nehézipar gyors ütemben növekedett (1943-ban a gépipar termelése 150%-kal, a vas- és fémiparé pedig 50%-kal haladta meg az 1938. évi szintet), addig a könnyűipari ágazatok termelése – a bőr, textil és papíriparé – mintegy 25–30%-kal csökkent.⁴¹ A fogyasztási iparágakat 1940 közepétől általános nyersanyag- és energiakorlátozások sújtották. A műselyem termelése pedig nem tudta ellensúlyozni a textilipar általános hanyatlását. A textiliparban foglalkoztatott munkaerő létszáma a háború előtti 75 500 főről 1943-ra 69 200 főre csökkent. Az egyetlen könnyűipari ágazat, amely a háború éveiben is tovább tudta növelni kapacitását a konzervipar volt. Mindez szoros összefüggésben állt a háborúval és a hadiellátás megszervezésével. Az építőipar 1940–41-ig jelentős megrendeléseket kapott a győri program infrastrukturális beruházásai révén (út, híd, vasútépítések), részben a háborúra való készülődés miatt (óvóhelyek, kaszárnyák, hadiüzemek építése és bővítése). 1941-től a fokozódó nyersanyag-, energia- és munkaerőhiány miatt az ágazat kibocsátása visszaesett.⁴²

1938 és 1943 között az ipari termelés változatlan áron számolva 37,5%-kal termelt többet, mint az 1920–30-as években. A legnagyobb mértékben a nehézipari ágazatok növelték termelésüket. A széntermelés 9,3 millióról 12,7 millió tonnára nőtt, a vastermelés 335 ezer tonnát ért el és 20%-kal nőtt az acélgyártás is.⁴³

3. Konklúzió

Összegezve megállapítható, hogy a második világháború idején a hadigazdálkodás és a gyáripar termelésének növekedése a nemzetgazdaság egész szerkezetében módosulásokat eredményezett. A haditermelés fellendülése a kisipart is érintette, bár növekedése jelentősen elmaradt a nagyipar mögött. Ennek következtében részesedése az ipari termelésből 1940-ben 25,2%-ra csökkent (1930-ban még 28,4% volt, de jóval kisebb termelési bázison). Végül jelentős eltolódás következett be a nemzetgazdaság két ága, az ipar és a mezőgazdaság között. 1939-re az ipar részesedése a nemzeti jövedelemből 37,5% volt (1929–1930-ban még 31,1%).⁴⁴

Kétségtől igaz az a megállapítás, hogy a második világháború éveiben a fogyasztási iparágak termelése a polgári célú fogyasztás drasztikus korlátozása és az általános nyersanyaghiány miatt csökkent, ugyanakkor a háborús erőfeszítések eredményeként gyors fejlődés következett be a magyar hadiiparban. Az állami beruházásoknak a hadimegrendeléseknek köszönhetően új kapacitások épültek ki számos nehézipari ágazatban (vasfém- és gépipar). Mindezek a tényezők hozzájárultak a hazai gazdaság teljesítményének és a foglalkoztatottságnak a növekedéséhez. Ugyanakkor a világháború utolsó nyolc hónapja alatt hazánk hadszíntérré vált és az 1939 és 1943 közötti időszakban létesített ipari kapacitások nagy része elpusztult, ezért 1945 tavaszán az ipari termelés az 1938. évi szint alig 25–30 százalékát tette ki. Az anyagi javakban és emberéletekben bekövetkezett veszteségek döntő mértékben meghatározták Magyarország második világháború utáni gazdasági fejlődésének lehetőségeit.

JEGYZETEK/NOTES

1. Ennek diplomáciatörténetét lásd Gulyás László (2016): *A Horthy-korszak külpolitikája* 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és Kárpátalja visszatérése. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő; Gulyás László (2018): *A Horthy-korszak külpolitikája* 5. kötet: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő; Gulyás László (2019): *A Horthy-korszak külpolitikája* 6. kötet: A Délvidék visszatérése 1940–1941. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.

2. Rab Virág: A mezőgazdaság a háborús korszakban (1939–1945). In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyi-től a Széchenyi tervig. JATE Press Szegedi Egyetem Kiadó. Szeged. 135. old.
3. Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 81–82 old.
4. Gulyás László (2016) 158. old.
5. Gulyás (2016): 182–193. old.
6. Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 246. old.
7. Romsics (1999): 249. old.
8. Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs 320. old.
9. Honvári (2005): 83. old.
10. Honvári (2005): 83. old.
11. Rab (2011): 136. old.
12. Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 106–107. old.
13. Gunst (2006): 107. old.
14. Rab (2009): 136. old.
15. Berend T. Iván–Szuhay Miklós (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon. (1848–1944). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 309. old.
16. Honvári (2005): 87. old.
17. A legfontosabb állami tulajdonú értékesítési szervezetek közé tartozott a Hangya Szövetkezet és a Futura Rt.
18. Rab (2009): 136 old.
19. Rab (2009): 136. old.
20. Gunst (2006): 111–112. old.
21. Gunst (2006): 112. old.
22. Ungváry Krisztián (2012): A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944. Jelenkor Kiadó. Pécs–Budapest–OSZK. 396–397. old.
23. Gunst (2006): 113–114. old.
24. Ránki György (1990): A II. világháború gazdaságtörténete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 296. old.
25. Kaposi (2002): 321. old.
26. Csikós-Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredforduló küszöbén. Akadémiai Kiadó. Budapest. 100. old.
27. Dombrády Lóránd–Germuska Pál–Kovács Géza Péter–Kovács Vilmos (2016): A magyar hadiipar története. A kezdetektől napjainkig, 1880–2015. Zrínyi Kiadó. Budapest. 143. old.
28. Csikós-Nagy (1996): 100. old.
29. Berend T. Iván–Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 572–573. old.

30. Dombrády (2003): 165. old.
31. Radice, Edward Albert: Energy and Materials. In. Kaser, Michael C.–Radice, Edward A. (ed.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919–Vol. II. Clarendon. Oxford. 405. old.
32. Dombrády (2003): 166. old.
33. Radice, Edward Albert: The Development of Industry. In. Kaser, Michael C.–Radice, Edward A. (ed.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919–1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 436. old.
34. Dombrády (2003): 172. old.
35. Berend–Ránki (1976): 575. old.
36. Honvári (2005). 86. old.
37. Radice (1986): 437. old.
38. Dombrády–Germuska–Kovács–Kovács (2016): 174. old.
39. Dombrády–Germuska–Kovács–Kovács (2016): 175. old.
40. Radice (1986): 438. old.
41. Iván T. Berend–György, Ránki: Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914–1980. In. Unter Mitarbeit von Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Klett-Clotta. Band 6. Stuttgart. 819. old.
42. Honvári (2005): 87. old.
43. Gunst (2006): 115. old.
44. Gunst (2006): 116. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Berend T. Iván–Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Berend T. Iván–Szuhay Miklós (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon. (1848–1944). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Cornelius, Deborah S. (2015): Kutyszorítóban. Magyarország és a II. világháború. Rubicon-Könyvek. Budapest.
- Csikós – Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulmányok az ezredforduló küszöbén. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dombrády Lóránd (2003): A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Petit Real Könyvkiadó. Budapest.
- Dombrády Lóránd–Germuska Pál–Kovács Géza Péter–Kovács Vilmos (2016): A magyar hadiipar története. A kezdetektől napjainkig, 1880–2015. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2016): A Horthy-korszak külpolitikája 4. A revíziós sikerek 1. A Felvidék és Kárpátalja visszatérése. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2018): A Horthy-korszak külpolitikája 5. kötet: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.

- Gulyás László (2019): A Horthy-korszak külpolitikája 6. kötet: A Délvidék visszatérése 1940–1941. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest.
- Iván T. Berend–György, Ránki: Polen, Ungarn, Rumänien, Bulgarien und Albanien 1914–1980. In: Unter Mitarbeit von Armengaud, A., Wolfram, F., Jan A. V. H., Hermann K., Ilja. M., Friedrich V. (1987): Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom Ersten Weltkrieg bis zur Gegenwart. Klett-Clotta. Band 6. Stuttgart.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Rab Virág: A mezőgazdaság a háborús korszakban (1945–1989). In: Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Szegedi Egyetem Kiadó. Szeged.
- Radice, Edward Albert: Energy and Materials. In: Kaser, Michael C.–Radice, Edward A. (ed.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 Vol. II. Clarendon. Oxford. 398–415. old.
- Radice, Edward Albert: The Development of Industry. In: Kaser, Michael C.–Radice, Edward A. (ed.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919–1975. Vol. II. Clarendon. Oxford.
- Ránki György (1990): A II. világháború gazdaságtörténete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Romsics Ignác (1999): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. Ungváry Krisztián (2012): A Horthy-rendszer mérlege. Diskrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944. Jelenkor Kiadó. Pécs–Budapest–OSZK.